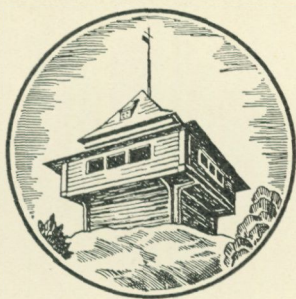

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK 1938

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS

OCH SKANSENS ÅRSBOK

1938

Redaktion:

ANDREAS LINDBLOM · GÖSTA BERG · SIGFRID SVENSSON

Omslagets första sida med motiv från Dalagården på Skansen efter fotografi av Olof Ekberg; sista sidan med interiörbilder från Glashyttan på Skansen efter fotografier av Ateljé Wahlberg.

Tryckt hos

Tryckeriaktiebolaget Thule, Stockholm 1938

VÄRMLÄNNINGAR SOM KULTUR- SPRIDARE I SMÅLAND OCH ÖSTERGÖTLAND

av Gunnar Granberg

S om ung har jag gått mellan Sollerön och Stockholm åtta gånger; alla gångerna har jag träffat män, som ville gifta sig med mig. O! vad hade jag i denna ödemark att göra.” — Det var en Sollerökulla, vilken genom ödets skickelser hamnat ända uppe i Jämtland, som för några år sedan yttrade detta, i det hon tydligen ångrade, att hon ej i tid antagit något av friareanbudet.

Dessa vandringar till huvudstaden var hon ingalunda ensam om; hennes ord illustrera tvärtom det sedan gammalt kända förhållandet, att det i vissa områdets försörjning som ett permanent led ingått en längre eller kortare tids säsongarbete på annat håll. Arbetena voro av mångahanda slag, och man kan i viss mån räkna hit även dalkarlarnas, västgötaknallarnas och andras handelsresor, men mest kända äro väl annars arbeten av samma slag som dalkarlarnas så kallade ”herrarbeten”, framför allt i Stockholm men även på andra håll. Med dalafolket tävlade andra ”nationers” folk. Från en del trakter av Småland foro sålunda män och kvinnor tidigt på våren från sina hem och kommo för en billig penning — vanligen båtledes — till Stockholm, där de tävlade framför allt med dalkarlarna. Männen, ej sällan besuttna bönder, voro sålunda murare, och kvinnorna höllo borgarnas trädgårdar fina, till dess de på hösten återvände med en välbehövlig sparad slant. Från Blekinge kom det länge upppasserskor, prisade för sin skönhet, till huvudstaden o. s. v. För vissa säsongarbeten har förutsättningen upphört, nå-

got som t. ex. medfört att kullrodderskorna tillsammans med sina båtar försvunnit från Stockholm, i andra fall har den nya tiden skapat nya möjligheter, vilket, för att åter nämna ett exempel, mängden av smålänningar på särskilt Skånes men även Östergötlands betfält varje sommar och höst vittnar om.

Under det att terminen för dessa olika säsongarbeten i allmänhet utgöres av sommaren eller åtminstone sommarhalvåret, skall jag nu i fortsättningen skildra ett arbete av samma karaktär men förlagt huvudsakligast till vintern och som för de trakter, där det utfördes, var av en betydelse, som tävlar med hushållningssällskapens. Jag syftar på värmlänningarnas timmerdrivningar på olika håll under senare delen av 1800-talet. I stora delar av Värmland hade man svårt att vinna en nödtorftig bärgning på den egna torvan, och ehuru befolkningstrycket minskades genom att emigrationens ventil stod öppen, fortsatte männen med sina traditionella arbetsvandringar. Huvudsakligen ställde de nu kosan åt det på skogsarbeten rika "Bolagsnorrland", och i detta sammanhang kan jag ej låta bli att nämna, att de härunder medfört en del sydligare sägner till Norrland. Men de föraktade ej heller näralliggande trakter som Dalarna, Närke, Södermanland och andra landskap, liksom det även inom Göta-lands skogsbygder fanns arbete att få. Följande skildring hänför sig också till detta sistnämnda område, till södra Östergötland och Småland, där jag särskilt under åren 1932—37 gjort uppteckningar om saken. Sommaren 1937 har jag dessutom under en resa haft tillfälle att något sätta mig in i värmlänningarnas egen uppfattning av denna sin mission.¹

¹ Uppteckningarna finnas nu i Nordiska museets arkiv samt i Landsmålsarkivet i Uppsala. Förutom till dessa institutioner vill jag här uttala ett tack till intendent Gösta Berg för lämnade litteraturanvisningar. — Sedan denna uppsats förelåg i korrektur, erfor jag, att överlärare Adolf Frykholm, Torsby, i Fryksände förr och nu publicerat en uppsats Drag ur fryksdalingarnas arbetsliv, i vilken han behandlar fryksdalingarnas norrlandsfärder. Överlärare Frykholm har senare haft vänligheten att granska de i min uppsats återgivna citaten på fryksdalsmål, liksom jag även av honom eller genom hans förmedling erhållit flera av de fotografier jag använt mig av. För detta tillmötesgående framför jag här mitt varma tack.

Tidpunkten för värmlänningarnas besök var som sagt senare delen av 1800-talet ända fram till efter sekelskiftet, ehuru en och annan sagesman vet att berätta, att de besökt bygden redan tidigare, nämligen omkring 1800-talets mitt. Det egentliga underlaget för värmlänningarnas arbetsbesök tillhör dock den förstnämnda perioden. Det är nämligen att söka i de stora skogsavverkningarna, vilka i sin tur nära sammanhånga med järnvägsbyggena från 1860-talet och sedan framåt. 1874 blev sålunda östra stambanan genom Östergötland och Småland färdig, och samma år invigdes även Nässjö—Oskarshamns järnväg, som spelat en stor roll i det här sammanhanget och som mina sagesmän ofta återkomma till. Och så kommer sedan kopplet av övriga järnvägar, stora och små, en del av dem riktiga timmerbanor. Men det var ej bara järnvägen, som banade väg ut i marknaden för skogarna och lockade fram företagssamhet och spekulation; Kinda kanal, som efter 1871 förenar sjösystemen i södra Östergötland med Linköping och via Roxen med Göta kanal, gjorde samma gagn.

I Värmland liksom även på andra håll i Bergslagen och det stora skogsområdet i norr, där man hade tillgång till goda flottningsleder, hade storavverkningarna börjat tidigare, och där fanns det yrkeskunnigt folk. Att sedan värmlänningarna blevo det utvalda folket sammanhänger säkerligen med att den stora krisen med hungeråren 1868 och 1869 och sedan under 1870- och 1880-talen drabbade Värmland synnerligen hårt. Alldeles särskilt gäller detta Fryksdalen, som var ett av våra mest utpräglade emigrationsområden, och främst fryksdalingarna var det, som gävo sig ut på vandring efter arbetsförtjänster, och just de ha också även inom Värmland namn om sig att vara timmerkarlarna framför andra.

Ifråga om de uppsökta arbetsområdena tycks en viss fördelning mellan olika delar av Fryksdalen ha skett. De som jag talat med i Fryksände och Vitsand — liksom även i de nordligare socknarna Nyskoga och Södra Finnskoga — berätta sålunda alltid om Norrland, under det att i Lekvattnet flera personer omtalat att de rest till Östergötland. Sagesmännen i min

östgötska hemtrakt berätta å sin sida, att de värmlänningar, som besökt deras trakter, kommit från en socken, "som hette Lekvatten". Förklaringen till denna fördelning är här liksom så ofta att söka i personliga relationer och sedan bekantas bekanta. Lekvattnet var tidigare en mycket fattig socken, liksom den också under emigrationsperioden nästan slår rekord ifråga om folkminskning. "De fattiga drogo i stora hopar omkring i de öfriga socknarna och tiggde; på vårarna lefde många af syrgräs, hvitmossa m. m.", heter det i emigrationsutredningens bygdeundersökningar om Östmark och Lekvattnet.

Men det var inte endast hunger och nöd som var orsaken till såväl arbetsvandringar som emigration — vilken för övrigt med en viss rätt kan betraktas som en arbetsvandring i stor stil ända till Amerika. Härtill kommer det svårgripbara, som vi kalla folkkyne, som en medbestämmande faktor. I den nyssnämnda emigrationsundersökningen har K. A. Edin givit en intressant sammanfattande skildring: "Fryksdalingarna äro ett vandringsfolk med oro och fantasifylld äfventyrlust i blodet, ett folk med stora vyer, med intelligens och förmåga att, när det gäller något stort eller lockande, hugga i och arbeta, men utan sinne för det sträfsamma hvardagsarbetet, som dag för dag, timme för timme lägger slant till slant. Vare sig han drog på plöjning eller på byggnadsarbete, flottning eller timmerdrifning, gick han ut på äfventyr . . . Han erbjöd sina tjänster, där de bäst behöfdes; . . . Och man betalte honom väl, eftersom han var alla öfriga landskaps läromästare" (sid. 12).

Skogsarbetet på främmande ort gav i allmänhet en god förtjänst, men denna tycks ej sällan ha varit lätt förgången. Edin talar sålunda om champagne åt karlarna, gryn å 3 kronor kilot åt hästarna och stadshattar åt kvinnorna (ordningen här synes på sina håll ha representerat den verkliga rangordningen, ty värmlänningarna voro "glada i hästarna"). Denna användning av de inströmmande pengarna är visserligen slarvig men mänsklig, och liksom de strödde sina pengar, så strödde de också sina kunskaper och delade med sig av sin påhittighet åt dem, som förstodo att ta emot. Och nu efter denna inledning skall jag i

Bild 1. Timmerforsling i Dalby socken, Värmland. Hästen är här försedd med snöskor.
Foto Nordiska museet.

Bild 2. Timmeravverkning i Övre Fryksdalen, Värmland. Foto Aug. Pehrsson, Torsby.

huvudsak lämna ordet åt mina småländska och östgötska sagesmän å ena sidan liksom också åt värmlänningarna å den andra.

Det var i stort sett två slags arbeten, som värmlänningarnas besök gällde; dels och framför allt var det timmerdrivning på vintern, dels var det odlingsarbeten på sommaren. Jag börjar med vinterarbetet. Ofta var det bolag — kanske med stora och vittomfattande affärer — som hade köpt in stora skogsområden och som sedan inkallade värmlänningarna, eftersom "di va vane bå te köre och flöte". Sedan kunde dessa hos bolagen eller hos bönderna tinga sig arbete för nästa vinter, så att de visste, vart de då skulle styra kosan. Det kunde också hända, att de kom på hösten, länge landsvägsledes, med sina hästar och åtog sig första bästa arbete. Flottning var det endast en mindredel som arbetade med; i allmänhet var det timmerkörning de åtog sig, och här verkade de revolutionerande. Smålänningar och östgötar hade dittills i huvudsak endast använt sina hästar på landsvägarna för stadsforor o. dyl. När det gällde att köra i jorden, så tog man till oxarna, och att köra i skogen med hästarna, det var en sak, som man ej ens kunde tänka sig möjligheten av. Men nu fick man med egna ögon se, hur det gick till. Vidare körde ju smålänningar och östgötar sina oxar i par, bild 7, under det att värmlänningarna körde med enbetshäst. Det var oxarnas och enbetshästarnas folk som möttes i arbete, folk från två skilda bygder med helt olika arbetsvanor.

Värmlänningarnas hästar voro vanligen småväxta men starka och av norsk ras, heter det ofta. De kördes alltid enbett och fingo väldiga lass efter sig, bild 2. En och annan av mina sagesmän anser, att det var ena riktiga djurplågåre, värmlänningarna, men detta beror nog främst på att man hade svårt att bedöma de verkliga arbetsprestationerna. Värmlänningarna brukade, som nyss nämnts, vara glada i sina hästar, och i allmänhet berättas det, att de små hästarna voro välskötta och gott fodrade. De fick rena havren, heter det, och detta bekräftas av värmlänningarna själva. En Lekvattensbo talade om, hur det var: "Ve värmlänningar har den se'n, att vi lätter hästan et så myck haver de vill; hästen ä se klok, se han eter säj int fördarven.

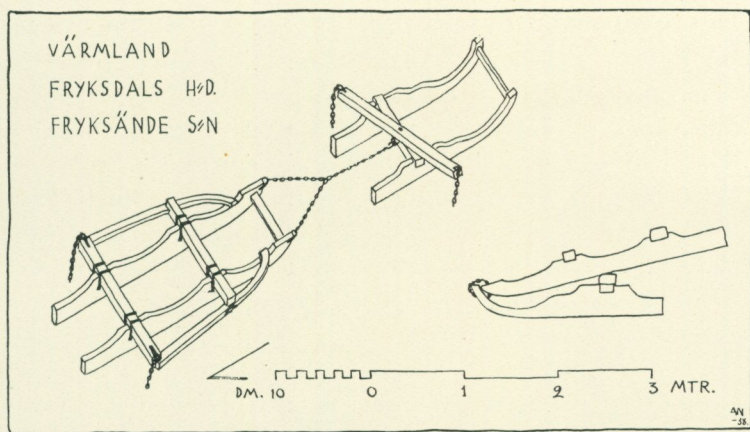

Bild 3. "Get" och "bock", timmerkälkar från Fryksände socken, Värmland. Efter foto av Adolf Frykholm, Torsby.

Men på söndagan får en int gi hästen se myck haver; för da får han måndassjukan." Det var havrekosten, vilken dock endast förekom under arbetssäsongen, som gav styrka och hull, men båda delarna gingo snabbt tillbaka, när havrekosten utbyttes mot hackelse och sparsamt höfoder; det fick östgötarna erfara, när de köpte hästar av värmlänningarna och sedan fodrade dem på sitt eget sätt. Mina sagesmän i Lekvattnet hade mycket i den vägen att berätta om de dumma östgötabönderna och om hur snålheten bedrar visheten. En skogsbonde från Lekvattnet berättade för övrigt om ett tillfälle, då värmlänningarna blivit anklagade för djurplågeri och mitt under arbetet plötsligt utmed en brant uppförbacke fingo se länsman i egen hög person jämte en del sockenpampar som vittnen. Men när länsman fick se, hur värmlänningarna på sitt vanliga sätt stego av i backen och gingo bredvid och hjälpte hästen genom att skjuta på utan att ens ta åt piskan, då blev han omvänd och framhöll värmlänningarna som mönster för sina egna landsmän, som flitigt använde piskan. Ibland kunde det emellertid hända, att hästen var för lätt för lasset, så att han hade svårt att komma i gång. Då kunde det hoppa upp en karl på ryggen på hästen, så att han

blev tyngre, omtalar en sagesman från Vena i Småland, ehuru denna uppgift väl närmast får räknas till skämthistoriernas område.

Märkvärdigare än hästarna voro emellertid timmerkalkarna. En bonde från Västra Ryd i Östergötland berättar:

”Förkälken dä va grisen dä, å så soa ätter. Di hadde inga fjättra, söm vi va vana ve på kälka, utan dä va en liten klöss imella mea å åkanet. Di ble inte så höja då, så di to ena ryselia lass i skoja, nä di högg å gjode sia basväja. Soggera di va så långa, så di va inte behändia för bönnerna å köra mä här i bröten å vänna mä å så, så sogger dä ha ja allri sitt ätter varmlänninga, men grisa dä gjode di; då satte di den ene grisen ätter den annre.”

Jag har ej haft hjärta att omskriva denna korta och sakliga skildring på ett mer eller mindre stelbent riksspråk, och jag hoppas, att den är förståelig ändå. Den sista meningen kanske jag ändå bör förklara. När sagesmannen säger, att han ej sett några suggor, d. v. s. bakkalkar av värmlandsmodell, efter värmlänningarna, så menar han, att sådana togo ej östgötabönderna till modell, vilket de däremot gjorde med förkalkarna som de kopplade samman till parkalkar.

Den värmländska förkälken var så liten i förhållande till bakkälken, att den ”bara for å leade”, omtalar en smålänning. Härvidlag är emellertid saken rätt invecklad, och med all säkerhet åsyftar denna beskrivning en förkälke av annan typ än den nyss omnämnda ”grisen”. För att förstå saken måste vi, om än synnerligen översiktligt, undersöka de värmländska timmerkalkarnas historia. De nuvarande timmerkalkarnas utseende framgår av bilderna 1—3. Förkälken, ”bocken”, som har vridbar banke, är ungefär $2\frac{3}{4}$ alnar lång, under det att efterkälken, ”geten”, är $4\frac{1}{4}$ alnar och försedd med ”vägmedar” för att skydda bankarna och hindra dem att ta emot i stenar och träd utmed basvägen. (Någon närmare beskrivning är det här ej plats för.) Lasset vilar med huvuddelen av tyngden på efterkälken, men främre stockändarna ligga dock stadigt på framkälken, som alltså även den uppbär en del av tyngden. Det visar sig emeller-

VÄRMLAND

FRYKSDALS H.D.

FRYKSÄNDE S.N.

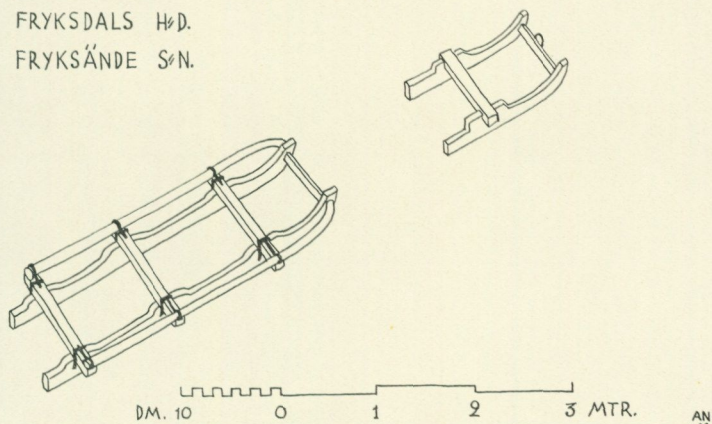

Bild 4. "Bogsläde" och "stötting", timmerkälkar från Fryksände socken, Värmland. Efter foto av Adolf Frykholm, Torsby.

tid, att dessa kälkar ingalunda äro gamla i Värmland. Första paret skall ha tillverkats under 1880-talets sista år (någon gång mellan 1885 och 1888) av en snickare Fens i Fryksände. Han lever ännu, 83 år gammal, och har berättat en hel del om kälkarnas tillkomsthistoria, som jag strax skall återkomma till. De kälkar, som förut användes och som givetvis på många håll voro i bruk även efter 1888, bestodo av en kort förkälke, "stöttingen", och en mycket stor efterkälke, "bogsläden", norrut även kallad "bordsläde". Båda äro nu nästan omöjliga att komma över, men bild 4 visar utseendet. Bogsläden hade 4 par av låga "fjättrar" uppburna bankar, och timmerstockarna lassades så att all tyngden främst kom att vila på denna kälke. Vid stöttingen voro stockarna mera löst fastkedjade, och det hade till följd, att stöttingen vid gropar i vägen med ett ryck föll ned, så långt kedjan tillät, något som ej var särdeles angenämt för hästen. Därigenom att nästan hela lasset vilade på bogsläden, blev det också stelt och svårhanterligt i skarpa krökar av vägen.

Bakom denna typ av kälkdon skymtar — särskilt i de nord-

liga socknarna — en ännu äldre, som utgjordes av en enda lång timmerkälke. I gränstrakterna mot Norge liksom även på andra sidan gränsen förekom vidare långt fram i tiden så kallad "hankkörning" utan någon kälke. Man högg ett "öga" i ändan — lilländan — av stockarna, drog sedan en vidjehank genom ögat på en eller flera stockar och spände hästen för; på sina håll kopplades timmerstockarna vid användningen av denna metod efter varandra (Sigurd Erixon, Hur Norge och Sverige mötas, i Bidrag til bondesamfundets historie II, sid. 263 o. följ.). De olika kälktypernas utbredning och närmare förhållande till varandra kan jag givetvis ej ingå på här, hur intressant och hur belysande för skogsavverkningarnas snabba utveckling och olika bygders förhållande till varandra härvidlag det än skulle vara. För Norrlands vidkommande finns emellertid en översiktlig framställning i I. A. Vikstens uppsats Något om timmerkälkar och virkets utdrivning (Skogsvännen 1916, sid. 47 o. följ.), under det att den vetenskapliga sidan av saken avhandlas i Gösta Bergs bok Sledges and wheeled vehicles.

Om vi nu återvända till de nuvarande värmländska timmerkälkarna, började de som nyss nämnts att tillverkas inemot 1890 i Fryksände. Om deras härkomst är man överallt enig, och särskilt bör ju den som satte igång med tillverkningen, snickaren Fens, tillmätas vitsord. Man har fått uppslaget till dem i Hälsingland, där värmlänningarna särskilt under slutet av 1880-talet voro och körde timmer. Det är här ej plats för en beskrivning av dessa hälsinglandskälkar, som värmlänningarna på norrlandssätt kalla "sulker" (egentligen blott bakkälken), utan jag får nöja mig med att hänvisa till uppsatsen av Viksten. "Om man jämför timmersulken med geten, är man kanske benägen tro, att den senare leder sitt ursprung från sulken, men så är dock ej fallet, utan här träder bordslåden emellan", skriver visserligen Viksten om norrländska förhållanden, men denna hans åsikt beror tydligen på att han ej känner till på vad sätt värmlänningarna fått idén till sina "getdoningar". Det rätta förhållandet är för övrigt ett intressant exempel på växelverkan: norrlänningarna ha av allt att döma övertagit bog-

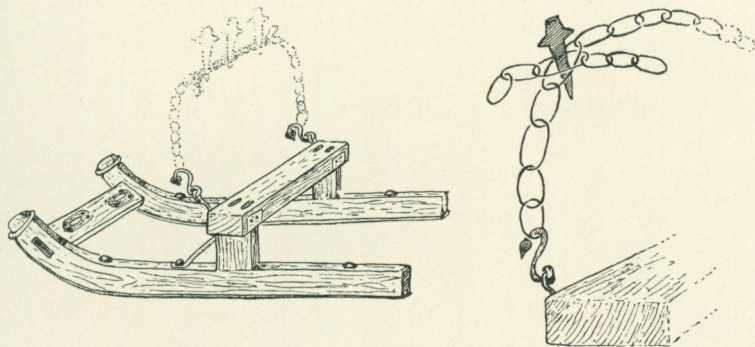

Bild 5. Framkälke med schematisk teckning visande hur timmerstockarna kilas fast. Från Köla socken, Värmland. Teckning i Nordiska museet.

släden av värmlänningarna, under det att de förras "sulker" gett uppslaget till den nya värmländska kälktypen. Jag skriver med avsikt "gett uppslaget till", ty som en jämförelse visar, så gjordes de nya värmländskalkarna ej identiskt lika med förebilden från Hälsingland. Så satte man t. ex. vägmedar på efterkälken, liksom fallet varit med bogsläden. De nya donen blevo kan man säga en kombination mellan vad man såg och prövade uppe i Hälsingland å ena sidan och de redskap man själv haft tidigare å den andra. Till att börja med hade även bocken vägmedar, och för övrigt har den nya typen undan för undan genomgått smärre förändringar i förbättringssyfte.

De tidigaste värmländskalkarna, som man såg i Östergötland och Småland, voro alltså bogsläden och stöttingen, och med förkälken, som "bara for å leade", åsyftar man utan tvivel just stöttingen. I Norrland fick denna typ genom värmlänningarna en vidsträckt spridning (G. Bergs nämnda bok, sid. 95 o. följ.), och möjligen fick den avkomlingar även i Götaland. Efter 1890 visade sig emellertid de nya "värmländsdonen", och det var framför allt dessa, som man tog efter. De hade också den stora fördelen, att det gick att köra dem med oxar. Detta påstås nämligen ha varit omöjligt med bogsläde och stötting, därför att varje gång stöttingen "föll ned" i en "svacka" på vägen, så som

jag förut har beskrivit, så fick oxarna en svår smäll av oket, som ju via stängen var förenat med stöttingen.

När det gäller dessa nyare värmlandskälkar så äro alla mina sagesmän i Östergötland och Småland eniga: De voro avgjort överlägsna de höga och stelbenta kälkar, som man dittills alltid använt, bild 6. Detta kunde man ju utan vidare konstatera med sina ögon, och så tog man och köpte kälkar av värmlänningarna, när de på våren foro hem till sitt igen, eller också beställde man nya efter den utmärkta modellen. Beställningarna formligen haglade in till snickarna i Fryksdalen. "Så nu ä dä mäst ingen, söm har temmerkälka ätter gammelt mer", var det en smålänning, som sade. Den ofta missuppfattade svenska bondekonservatismen riktar sig nämligen huvudsakligen mot påbud och förordningar och överhuvudtaget sådant, som man kanske hör läsas upp, men som man inte får tillfälle att först själv se och pröva. Fick man bara på en herrgård själv se en järnplog av Överumsmodell eller en hästräfsa i arbete, inte var det sedan någon som av enbart traditionella skäl körde med träplog eller räfsade klöverfälten för hand. Beträffande kälkarna skedde emellertid en viss anpassning till ortens förhållanden. Så ha vi nyss sett, att den långa värmländska efterkälken i allmänhet kortades något; och vidare, när man enligt nyförvärvad erfarenhet började köra med hästar i skogarna, så använde man i motsats till läromästarna gärna par, om terrängförhållandena medgävo. De skaklar ("skäcker" eller "skäker", sing. "skåk"), som värmlänningarna använde, voro också en efterföljansvärd nyhet. Själva hade smålänningar och östgötar haft lösa skaklar framför släddon, som kördes enbet, men värmlänningarna hade skaklar hophållna genom en "skakelhammer" på så sätt att skakeln "ho går utanför grisen, så dä håller igen i utförsbacka", bild 1. Med saken infördes även benämningen, varvid man i Östergötland ofta hör singularformen "skåk" ("skåka") användas om skakelanordningen i sin helhet (jämför Roland Liljefors i Ordgeografi och språkhistoria, Uppsala 1936, sid. 91).

Ett litet problem beträffande värmlandskälkarna är deras benämning. Sagesmannen från Västra Ryd talar, som vi sett,

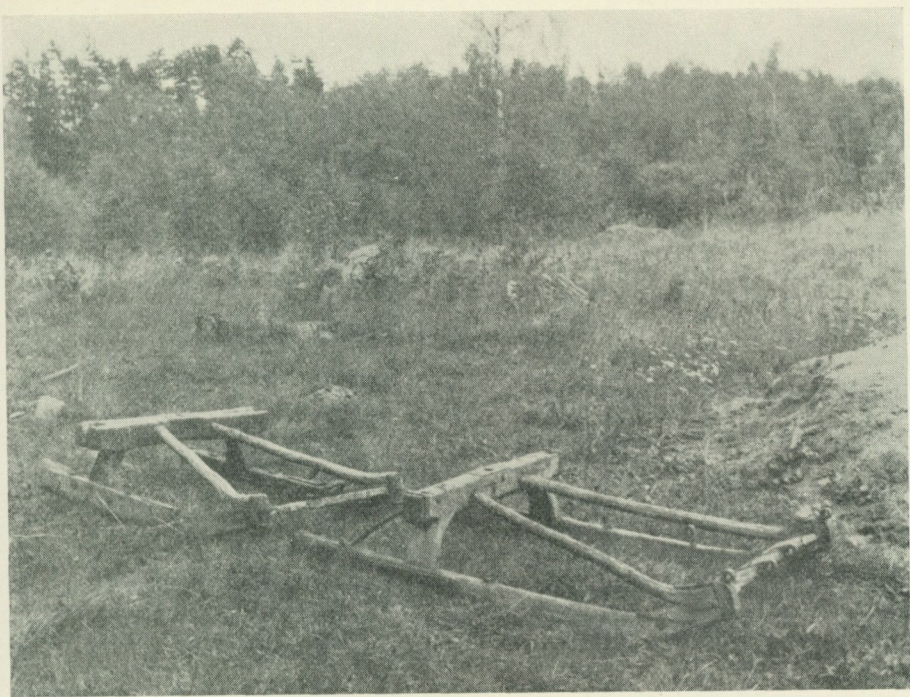

Bild 6. Äldre typ av timmerkälkar, som senare ersattes av de med värmlänningarna inkomna kälkarna. Vists socken, Östergötland. Foto Nordiska museet.

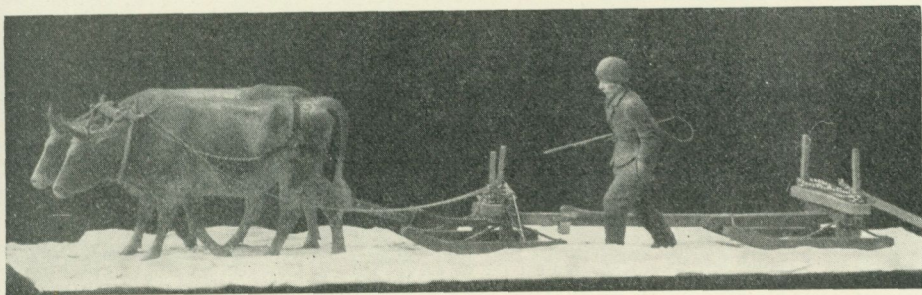

Bild 7. Timmerkörning med oxar i Småland. Karakteristisk för denna äldre typ av vinterfordon är "längan" mellan kälkarna, som sedan efter värmlänningarnas mönster ersattes med kedjor. Träskulptur av C. A. Rolander.

om "gris" och "sugga", men värmlänningarna själva säga alltid "bock" och "get" om resp. för- och efterkälke, benämningar som tydligen härstamma från Värmland; Fens tror sig själv vara upphovsmannen. "Gris" och "sugga" känna värmlänningarna likväl också till; de ha hört dem i Norrland, där de voro vanliga. Det förefaller därför som om förekomsten av dessa benämningar nere i Östergötland och Småland representerade en norrlandspåverkan där. Även benämningarna "bock" och "get" äro emellertid väl bekanta i de nyssnämnda landskapen, och man hänför dem till värmlänningarna.

Timmerdrivningen tillgick så, att stockarna först "lunnades" ihop. Fastgjorda med ena ändan endast vid en förkälke — vanligen en särskild icke järnskodd "lunnstötting" — släpades de fram till basvägen till en "lässbänk", för att använda värmländsk terminologi. Lässbänken utgjordes av ett underlag av två tvärlagda stockar, och från dessa lässbänkar kördes sedan timret längs basvägen till bestämmelseorten. Värmlänningarna lade ned mycket arbete på denna basväg, men då var man också så rädd om den, att när östgötarna försökte delta i timmerkörningen med sina oxar och sina i början gammalmodiga kälkdon, så fingo de göra sig en egen basväg bredvid värmlänningarnas, för att inte denna skulle bli trögkörd av all oxgödsel.

Getdoningarnas två kälkar voro förenade genom kedjor, under det att åtminstone smålänningar och sydöstgötar använt en "länga" eller "skäftstång" av trä, bild 7, på samma sätt som vid körning med den dubbla arbetsvagnen. Därför hade de tidigare ej kunnat göra på det sätt, som värmlänningarna använde vid tomkörning och som man nu fick lära sig. Bakkälken drages då upp på förkälken och häktas fast, och så kör man egentligen med en kälke; det går lättare så, bild 3. En annan sak, som man på sina håll tog efter, var värmlänningarnas sed att när det var djup och lös snö sätta snöskor under hästarna, bild 1. För att skydda sig själva mot snö och väta hade de snösockor sydda av vadmal och så långa, att de räckte ända upp till eller över knäna. Ytterligare en annan metod hade värmlänningarna, när det gällde att ta sig fram. En Virserumsbo berättar: "I môsa där

dä va sankt, där la di kavlinga (d. v. s. avkvistat rundvirke), å hästa di geck å spetade på di där kavlinga. Ja trodde di skulle stiga meste, men allri; di ste så fint."

I ett avseende ansågo dock smålänningar och östgötar, att deras metod var bättre än den de sågo värmlänningarna använda, och det gällde sättet att binda fast timret på lasset. Värmlänningarna kilade — eller för att använda östgötsk terminologi "dubbade" — nämligen fast stockarna med järnkilar vid en kedja, som gick från den ena änden av banken till den andra, bild 5. Denna "kiling" var bekväm, men dels kunde det hända, att kilen vid någon häftig knyck rycktes ur, dels inträffade det lätt att kilen blev kvar i stocken, och då blev i sinom tid sågen skämd. Även i Värmland blev för övrigt denna metod rätt snart förbjuden av sågbolagen, varefter så kallad "björnbinding" infördes. Dennas "björn" motsvarar därvid den spännhake, som användes i Östergötland och Småland. Här var alltså utvecklingen en annan än den som vi hittills sett prov på.

Vanligen drogo värmlänningarna på våren tillbaka till sitt land igen med arbetsförtjänsten eller det som fanns kvar av den. Men några kunde stanna kvar och erbjuda sina tjänster även under sommaren, och åter andra kommo lagom just till försommaren men då givetvis ej med hästar och kälkar utan med hästar, vagn och plog. Det var nämligen odlingsarbeten de åtog sig under sommarhalvåret.

Senare delen av 1800-talet innebar för vidsträckta delar av landet en nyodlingarnas epok framför andra, och i de områden, som det här är fråga om, var det då särskilt genom utdikningar och sjösänkningar, som man tillvann sig odlingsbar mark. Mossodlingarnas historia i Götaland är en intressant sak, och den tyckes i allmänhet ha börjat rätt sent samt stå i samband med den begynnande användningen av "köpegössel". "När ja va ban, så tror ja då inte, att di hadde nön möse odlen i Södra Vi" (Småland), berättar 1935 en 75-årig sagesman därifrån, men sedan under 1870-talet började mossodlingarna ta fart. Ofta synes det ha varit "utländske män", som gått i spetsen och på-

visat möjligheterna, och i några fall vet man berätta, att det varit skåningar, som härvidlag uppträtt som kulturmissionärer. Om förhållandena i Ingatorp i Småland berättar t. ex. en smed i socknen: "Dä va en skåning, som hette Oressön, han va den fösste verkeshannlan, söm kom hit, men han va jolbrukare mä — dä en 50 år senn. Han började å odla môsa. Si här va så mycke villmôsa förrer, men döm trodde inte bönnerna va vâda nôet. Men han grävde ett utlöppsdike å odlade, å han byggde sek en harragål på 40 tunnland senn på môsa. När då bönnerna så, att hanses havre växte höger söm rôg, så trodde di inte sia öjen. Men si senn började di å odla di mä." ¹

Här är emellertid ej platsen att dröja mer vid denna sida av mossodlingarna; jag har endast velat visa fram de möjligheter, som stodo de förtjänsthungliga värmlänningarna till buds ungefär samtidigt med timmerdrivningarna. Ty det var värmlänningarna som i stor utsträckning togo hand om detta odlingsarbete — liksom de också på många håll förmått bönderna att taga itu med sådant — och även här verkade de revolutionerande ifråga om arbetsmetoder. Vid odlingar tidigare hade man nämligen alltid flåhackat torven, plockat ihop den i små högar eller kupor och sedan efter torkningen bränt den till aska, en metod, som haft en stor utbredning och som värmlänningarna själva använt på mycket sank eller på annat sätt oländig mark. Men vanligen gjorde de på annat sätt. När grundvattnet sjunkit tillräckligt i de dikade mossarna och stubbarna blivit bortbrutna, satte de hästarna för plogen och plöjde upp mossen. En som varit med och sett på, en minnesgod sagesman från Vårdsberg i Östergötland, berättar närmare om tillvägagångssättet: "Di hadde inte begrepp om te sätte ritsen (d. v. s. kniven) på plogen inte, utan den körde di för mä en häst, å senn kom di ätter mä plogen. — Di hadde reskap å hâte mä så värmlänninga, å di for ikring i traktera å hörde ätter, var di ville ha sånn där öpplöjning." Även vid plöjning använde för övrigt

¹ Uttalet av kort å-ljud skiftar inom det här berörda området av Göta-land, och detta kommer i viss mån även till synes i citaten, ehuru de äro återgivna med s. k. grov beteckning.

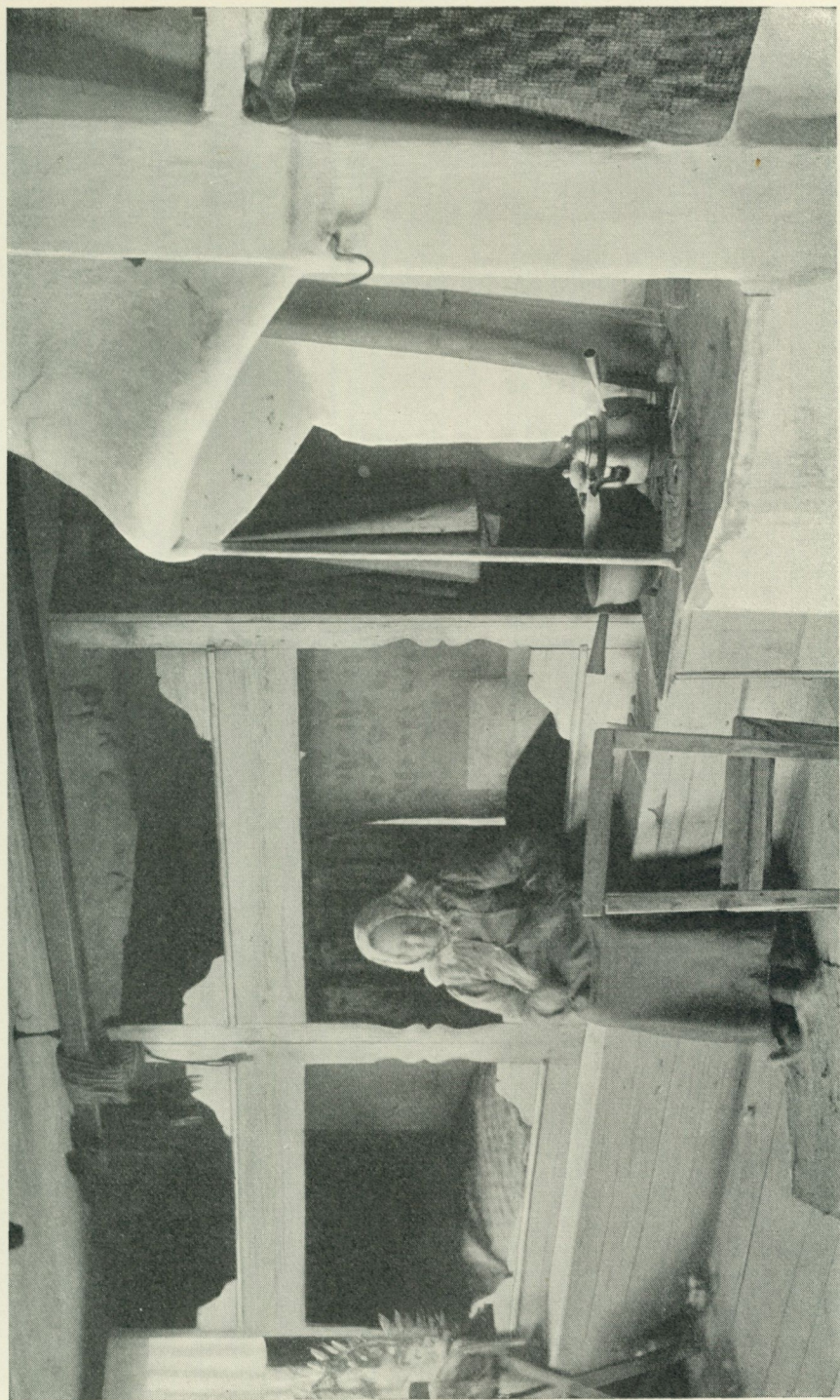

Bild 8. Interiör från Fryksände socken, Värmland. Foto Nordiska museet.

värmlänningarna ofta, men ej alltid, endast en häst. Om mossen var för sank för att säkert bära hästarna, så satte de, liksom vid timmerkörningen i djup snö, "trygger" under fötterna på hästarna, också det en nyhet för traktens bönder. Man behöver ju ej vara bonde för att förstå, vilken arbetslättnad denna upplöjning innebar i förhållande till flåhackningen, och östgötar och smålänningar dröjde inte heller med att ta efter, om de än alltid på sitt vanliga sätt körde plogen med par.

Så hade östgötar och smålänningar fått lära sig, att man kunde använda hästar både för timmerkalkarna och för plogen, och värmlänningarna ha nog en icke så liten andel i oxarnas snabba försvinnande i Götaland. Jag menar då den närmaste orsaken; i övrigt måste ju denna process ses i ett vida större sammanhang.

I en uppsats Om trattfiske i Rig 1937, sid. 161, återger Ivar Arwidsson några uppgifter från södra Östergötland om att värmlänningar och närmast fryksdalingar vid mitten av 1800-talet skulle ha infört det s. k. "trattfisket" där. Författaren ställer sig emellertid själv något tveksam, och även om saken förefaller rimlig, behöver den närmare undersökas.¹

En del av mina sagesmän påstå vidare, att det var värmlänningarna som införde snörhässjorna, men av allt att döma äro dessa uppgifter felaktiga; snörhässjorna äro nykomlingar i Fryksdalen, och på sina håll såsom t. ex. i Lekvattnet äro de ännu ej i bruk. Värmlänningarna ha "infört" mycket nog ändå. För övrigt hade mina sagesmän just inga höga tankar om värmlänningarna som jordbrukare, och detta är ju bara, vad man kan vänta, och det stämmer med vad emigrationsutredningarna förmåla.

Sitt kvarter togo värmlänningarna var det passade, i en bondstuga, om det fanns plats, i någon tomstuga eller i en bod med eldningsmöjligheter. Ofta var det trångt om platserna, och för att i någon mån avhjälpa den saken "gjorde di sänne sänger.

¹ Från Fryksände meddelar överlärare Adolf Frykholm, Torsby, som gjort undersökningar rörande ortens äldre och yngre fiske, att han ej funnit några uppgifter om trattfiske.

Di slo ihop utte bräder, så di vart höge sôm hus, å di fick lôve ha stege för te klive ôpp på dôrn. Dä gjorde di överallt i stugera, där di hadde kvarter. Dä va den ene över den annre, så att ôrn di pisste i sänga därôppe, så hadde di nytte å't dârnere — ralleresânger, sa di, tror ja." Det är en östgötabonde från Tidersrum, som berättar detta, men liknande uppgifter finns det gott om. I Värmland liksom i Nordsverige voro dylika "tak-sängar" vanliga, bild 8 från Fryksände, men östgötarna och smålänningarna kände ej till dem och tyckte därför, att de voro intressanta. Enligt samme sagesman som förut utgjorde för övrigt översângen i början ett svårt problem för vägglössen. Men snart lâra de ha anpassat sig efter de nya förhållandena. "Di vart så strävige, så di häkte i bakhasera å dro ôpp varare, så di kom ôpp i den överste sänga." En sagesman berättar att man på ett ställe tagit efter dessa värmländska dubbelsängar och byggt sådana i en drängstuga.

Det mina smålänningar och östgötar ha att berätta om värmlänningarnas sätt och lynne stämmer i stort sett med det jag i början citerade ur emigrationsutredningen. En hel del av dem kunde vara rätt hetsiga och det påstås, att en del av dem hade nära till kniven, men härvidlag får man ej glömma, att övre Fryksdalen har ett starkt inslag av finnblood. När det gällde att arbeta är man alla ense om, att det var duktigt folk. "Di va ju omöjlige å bâvde för inte", säger en sagesman och så fortsätter han: "Si värmlänninga di to dä värste rackergöret sôm inte bônnera ville ha, men så tjänte di penge mä". Värmlänningarna å sin sida tyckte ju förstås, att deras arbetsgivare voro löjligt efterblivna ifråga om skogsarbete, men i stort sett få de ändå ett gott betyg, något som i ännu högre grad gäller deras mat: "Dä gött fôlk östgötan, å töcken go mat de har, du! Dä va allt myck bâtter än här, å ve känd se innerlet vól, att dä va klöversmak på mjölka. Men töck vatten de hadd! Ve fäck sketa, ser du; ve hadd sketa i fjorten dager, se ve kunn rackt ha sket tarman tur ôss, men dä va dä, att dä va fel på vatten." Att en del av värmlänningarna skulle ha haft lätt för att ta till kniven vill man själv inte kännas vid, ej ens finnmarksättling-

arna, men däremot menar man, att det nog var si och så med smålänningarna i det avseendet, och en av mina sagesmän från Lekvattnet skildrar mycket dramatiskt ett möte med en full och vild småländsk rallare, som svängde med kniven och skrek, att "bönnen å bonnabarn ska dö, å rallaren ska besitta jorden". Med tjänliga medel lyckades dock min sagesman få honom lugn igen; "int va ve rädd för kniven int".

Efter sekelskiftet upphörde av flera orsaker värmlänningarnas arbetsvandringar i de trakter, som jag här skildrat, och de lära väl näppeligen komma igen. Det är emellertid ett gott minne de lämnat efter sig dessa värmlänningar, och som sammanfattning kan man obetingat hålla med en bonde från Hestra i Västsmåland om att de "piggade allt öpp folket här i böjda å där di dro fram".